

Red. prof. dr. Cvetka Hedžet Tóth, filozofinja
Filozofska fakulteta
Univerza v Ljubljani

Anton Vratuša - Vran (1915-2017)

Delati za skupnost – nikomur biti hlapec

POVZETEK

To generacijo (Anton Vratuša, Josip Hedžet, Vanek Šiftar), ki ji je bilo usojeno, da se je morala soočiti z najhujšim zlom novejšee dobe, zaznamujeta tako politična kot vojaška angažiranost (partizanstvo). V Vranovih razmišljanjih o študiju in z njim povezanih dejavnostih zelo izstopa predvojni Slavistični seminar na filozofski fakulteti v Ljubljani, ki je bil med najodmevnejšimi in študijsko najuspešnejšimi oddelki na fakulteti. Sklenili so, da okupatorju ne bodo dali miru, in ljudi v seminarju je navdihovalo domoljubje: ljubezen do slovenskega jezika ob globljem spoznavanju kulture in zgodovine slovenskega naroda. Ta zavest jih je bodrila in krepila borbenega duha ter poglobljala medsebojno zaupanje in solidarnost, pa tudi pripravljenost na tveganje, še zlasti, ko se je zunanjim grožnjam pridružila še Hitlerjeva peta kolona znotraj slovenske dežele.

Vranovo sklenjeno življenje je dokument o tem, kako sta samospoznanje in spoznanje sveta enoten in neločljiv proces. Ostaja nam tudi njegov trajni zgled, kako vztrajati v času, ko marsikaj izginja in se povsem sesuva.

Ključne besede: partizanstvo, uporništvo, domoljubje, svetovljanstvo, etika.

»Jugoslavija, i kraljevina i komunistička, uvek je bila trn u oku velikih sil.«
(Anton Vratuša, 2016)

»Socialna država se kar naprej klesti. Posameznik, katerega blaginja je odvisna le od lastnega dela, je vse bolj prepuščen samemu sebi. Zaradi izkoriščevalskega kapitalističnega družbenega sistema, ko si državo jemljeta v zakup odtujeni finančni kapital in egoizem partitokracije, se je v državi zaprlo na tisoče podjetij in preko sto tisoč delavcev je izgubilo delo. Pod pragom revščine živi že okrog ena četrtnina prebivalstva.« (Anton Vratuša, 2015)

»Slovenija kot socialistična republika je imela več samostojnosti in samozaupanja kot današnja država. Razvijala se je zelo decentralizirano. Veliko bolj kot danes. V drugi polovici sedemdesetih let je bila uzakonjena ekonomska politika policentričnega razvoja. Delo je prišlo tja, kjer je bila delovna sila. Če danes omeniš policentrični razvoj, naletiš na sarkazme. Meni se še vedno zdi, da mora delo priti tja, kjer ljudje živijo. S tem imaš več razvoja, in mislim, da tudi več demokracije. Za demokracijo potrebuješ samozavest ljudi in zavzemanje za lastno bodočnost.« (Anton Vratuša, 2013)

Nedavno preminuli akademik dr. Anton Vratuša – Slavečki Vran (21. februar 1915 – 30. julij 2017) je s svojim življenjem nam, ki smo z njim sodelovali, posredoval med drugim izjemno vrednoto, namreč kako delati za dobro skupnosti in hkrati nikomur biti hlapec, ob tem pa negovati domoljubje in svetovljanstvo. Nekaj simbolnega bi navedla iz Vratuševega več kot stoletnega življenja. Kot otrok je Vran – s tem imenom se je Vratuša podpisoval pod svoje črtice in novele – poslušal petje goloba, *gugutke*, in mater vprašal, kaj ta ptica poje. Pa mu je odgovorila: »Znaš ka: pod pudon sidín, postržnjek ladin, srmaki ga dan, bogaci pa nej!« (Just 2010, 8) To je Vranova prazračetna etična misel, ki ga je spremljala vse njegovo življenje. Skratka: revnemu *da* – bogatemu *ne*. S tem zarežeš v pravico in trajno neguješ solidarnost.

Kot desetletni fantiček se je odločil, da bo študiral jezike, kajti samo kak kilometer zahodno in vzhodno od njegove domačije so govorili na eni strani nemško, na drugi madžarsko, in ne enih in ne drugih ni razumel. Želel pa je, da bi ga ljudje razumeli in on njih. Ta njegova odločitev – »jeziki bodo« – kaže na njegovo značajsko nagnjenost in usposobljenost za komuniciranje z ljudmi. Glede domoljubja omenja svoje mladostno in »tesno prijateljstvo z Josipom Hedžetom (1915–1943)« (Munda 2015, 19), pozneje diplomiranim inženirjem montanistike, ki je bil istih let kot on, le da je bil v šoli štiri leta pred Vranom, ki se je med svojimi mlajšimi sošolci zaradi tega počutil malo nelagodno (Vratuša - Slavečki Vran 1935, 3). Pred Hedžetovo rojstno hišo na Razkrižju je še danes lep, velik spomenik z napisom: »V tej hiši so se sestajali nosilci upora NOB za Pomurje. 1. sestanek je bil 22. 5. 1941.« Naj neskromno povem, da je to tudi moja rojstna hiša.

Zaupanje vase in samospoštovanje je značilno za Vratuševo zgodnje oblikovanje, zato ni dosti spraševal, pravzaprav nikogar, samo opazoval je. Hedžet ga je tako navdušil, da je Vran trajno upošteval njegove odgovore, celo tako, da je v tem mladostnem srečevanju druga najpomembnejša simbolna gesta. Na vprašanje, kaj je domovina, mu je Hedžet pojasnil, da je to najprej mati, ki se je kot otrok držiš za krilo, nato vsa družina in njeni člani, ko shodiš, pa se domovina širi tja, do koder

greš – sčasoma je to cel svet. V dokumentiranih pogovorih je Vratuša večkrat omenjal, da se je lahko vsepovsod v svetu počutil doma, ker je negoval vrednoto svetovljanstva.

V pogovoru z Vranom smo čutili stoičnost, zbranost in neverjetno pripravljenost, da poslušala in upošteva naše mnenje, tudi takšno, ki ni bilo docela v soglasju z njegovim. Vsakemu intelektualcu je bil zgled tega, kaj pomeni obvladovati lastno čustvenost in kot osebnost učinkovati poduhovljeno, umirjeno. Opazoval je svet okrog sebe in otepanje prekmurskega človeka z revščino, toda sezonsko delo ni bilo samo »s trebuhom za kruhom«, ampak vir nastajanja svetovljanstva, kajti če si le malo angažiral pamet, si se lahko naučil marsikaj zglednega od drugod. Z odprto glavo je treba hoditi skozi življenje, v svet »po beli, veliki cesti« in ta se sčasoma samo širi. Njegova ni bila vedno prijetna, nasprotno: ko se je Vran znašel v italijanskem koncentracijskem taborišču v najbolj neugodnih in težkih razmerah, v mrazu, lakoti, ko so ljudje okrog njega umirali, je prosil stražarja za italijansko slovnico, da se je učil italijanskega jezika – in naučil se ga je.

Po maturi, ki je zanj pomenila soočenje s svobodo in izbiro, je v črtici *Valeta* v reviji *Mladi Prekmurec* leta 1938 zapisal, da je »sreča in blagor v samospoznanju in delu za skupnost« (Vratuša - Vran 1938–1939, 17), skratka, osebna etična popolnost in pravičnost v enem, kar je zanj pomenilo delati za skupnost in nikomur biti hlapec. V prispevku z naslovom *Slovenstvo prekmurskih pisateljev* za takratno prekmursko književnost ugotavlja, da njeni pisci ustvarjajo »iz volje do življenja in samozavesti« (Vratuša 1939, 149), kajti vse je onaravljeno, domala zakoreninjeno v domači zemlji in njeni skupnosti, ki mora preživeti mimo vseh političnih usmeritev. V krajši črtici z naslovom je govor o človeku, ki je »zarezal v pravico« (Vratuša - Vran 1940a, 16) v prispevku *Misli o kritiku in kritiki* govori o tem, »da kritik presoja, tolmači in uči«, tako subjektivno kot objektivno in poudarja, da idealna subjektivna kritika ni dosegljiva, »kakor so nedosegljivi pravi ideali sploh: ko ga dosežeš, ni več ideal« (Vratuša - Vran 1940b, 85).

Tisto najbolj objektivno v različnih nazorih je predvsem »globoko dojeta in doživeta objektivna resnica vsega življenja«, hkrati s tem pa isto leto kritično ugotavlja: »Današnje subjektivne kritike, nastale iz tega ali onega svetovnega nazora, so ozkosrčne in nestrpne, da se jim ni mogoče približati z drugimi merili kakor s takimi, s kakršnimi so bile same merjene in izmerjene« (Prav tam). Življenje ostaja zunaj (Kmecl 2015, 243–256). Katehetova pripoved o preklinjanju ga je spremljala kot nekaj etičnega, kajti če se človek na vožnji z vozom navkreber večkrat spotakne ob isti kamen in pri tem grdo preklinja, je najbolje ta kamen umakniti s ceste, na skrivaj, in Vran je to storil. Pri naslednji vožnji voznik ni več klel, ni bilo potrebe.

Samo strinjati se je treba z ugotovitvijo akademika Matjaža Kmecla, da je treba izraziti »obžalovanje, da je Vratuševo literarnoraziskovalno delo ostalo torzo ter da sta ga začetek vojne in okupacija Slovenije surovo presekala, njega pa z vso generacijo vred nasilno pahnila v popolnoma drug svet. Ni pa nikoli skrival, da mu je ob vseh družbenopolitičnih dejavnostih, ki si jih poslej ni

nalagal malo in niso bile najmanj ugledne, literatura ter ukvarjanje z njo ostajalo predmet globoke nostalgije« (Prav tam, 254).

Šolanje in njegovo študijsko bivanje v Ljubljani nam danes, ko se kapitalizem vedno bolj kaže v svoji pravi podobi in ko vsak dan bolj izginja organizirana solidarnost, pomaga razumeti, kaj pomeni, če je človekova potreba po izobraževanju (in pravica do izobrazbe) iz socialno-solidarnostne kategorije spremenjena v ekonomsko kategorijo; recimo: toliko zdravja, sociale, izobrazbe boš imel, kolikor denarja imaš. Ko je šel v šole, je staršem obljubil, da ju ne bo nič stalo. Vran se je v času študija sam finančno vzdrževal z inštrukcijami; ena ura takrat je stala 4 dinarje, in povrh je bil odličnjak. Zelo hudo mu je bilo, ko je pozneje izvedel, da je profesor latinščine »svoje dijake ovajal Italijanom, zaradi česar so nekatere vrgli s šole, nekatere pa poslali v koncentracijska taborišča« (Just 2010, 12). Večina se jih od tam ni vrnila.

Po maturi je šel za devet mesecev prostovoljno na služenje vojaškega roka in se izobrazil v vojaških veščinah, kar mu je pozneje v vojni zelo koristilo, celo tako, da je lahko druge učil, kako se ravna z orožjem. Vendar nič pri njem ni potekalo na škodo študija. Na Filozofski fakulteti v Ljubljani je študiral pod A slavistiko, pod B pa literarno zgodovino, v nekaj mesecih je opravil vse izpite za dva letnika fakultete in bil hkrati aktiven v *Klubu prekmurskih akademikov* v Oražmovem domu na Wolfovi ulici. Spomladi leta 1941 je diplomiral in že pripravljaj disertacijo na temo *Levec in Ljubljanski zvon*. Njegova znanstvenoraziskovalna usmerjenost je potekala pod mentorstvom prof. dr. Frana Ramovša; z njim se je pogosto srečeval, kajti profesor je hitro spoznal, koga ima pred seboj. V času diktature kralja Aleksandra, ko je bila Slovenija preimenovana v Dravsko banovino, je trmasto vztrajal pri rabi izraza Slovenija in to tudi pisal na pisemske ovojnice – stoletni nam je povedal, da so vsa tako odposlana pisma vendarle prispela na odposlani naslov.

Toda vojna se je grozeče približevala in nisi mogel ostati neopredeljen. To generacijo, ki ji je bilo usojeno, da se je morala soočiti z najhujšim zlom novejše dobe, zaznamujeta tako politična kot vojaška angažiranost. V Vranovih razmišljanjih o študiju in z njim povezanih dejavnostih zelo izstopa predvojni Slavistični seminar na filozofski fakulteti v Ljubljani, ki je bil med najodmevnejšimi in študijsko najuspešnejšimi oddelki na fakulteti, »tako po svoji številčnosti kot po glasnem obsojanju vojne« (Vratuša 2016, 11), in ta je že prihajala. Sklenili so, da okupatorju ne bodo dali miru, in ljudi v seminarju je navdihovalo »domoljubje: ljubezen do slovenskega jezika ob globljem spoznavanju kulture in zgodovine slovenskega naroda. Ta zavest nas je bodrila in krepila borbenega duha ter poglobljala medsebojno zaupanje in solidarnost, pa tudi pripravljenost na tveganje, še zlasti, ko se je zunanjim grožnjam pridružila še Hitlerjeva peta kolona znotraj slovenske dežele« (Prav tam, 11–12). Tako poroča v *Slovenskem zborniku 2016 – Ob 75-letnici ustanovitve Osvobodilne fronte slovenskega naroda* in pri tem opozarja še, da je takšno »vzdušje kmalu zajelo tudi tiste, ki jih strankarska politika sploh ni zanimala. Eden takih je bil tudi Dušan

Moravec, v študijskem letu 1940/1941 v drugem letniku študija, od druge polovice XX. stoletja pa vodilni slovenski teatrolog« (Prav tam, 12).

Med udeleženci Slavističnega seminarja se je »udomačila beseda tovariš« (Prav tam, 13), ki je danes skoraj ne uporabljamo več, kot da bi se je sramovali. Za občutenje posameznika kot člana skupnosti gre, in takšno skupnost združuje to, da v njej z ogromno dobre volje skupaj tovorimo, kot ogromna človeška moč – kot tovarišija –, breme zgodovinskih izzivov. To tako lepo in plemenito besedo – *tovariš* (in z njo tudi *tovarištvo*) – je že v prvi slovenski natisnjeni knjigi leta 1550 zapisal Primož Trubar in z njim vred so jo pisali tudi drugi piščiči protestanti 16. stoletja. Le zakaj in v imenu česa se je ta beseda umaknila iz precejšnjega dela naše govorice in kako dolga bo doba, ki bo po hudih preizkušnjah spet vrnila tovarištvo v tem žlahtnem in plemenitem pomenu? Še nedavna doba ga je posredovala in negovala kot »stisnjeno pest ljudstva«, ki se je uprlo, ko je prišel k nam okupator izvajati genocidne načrte in etnično čiščenje.

Navzočnost okupatorja je zahtevala neprestano budnost in trdnost na lastnih nogah in ob Vranovem zapisu se nasmehnemo, saj so ti mladi ljudje samozavestno sklenili tole: »Ne damo jim miru, dokler jim ne vidimo peta!« (Prav tam, 14) Uporništvo teh ljudi so zelo navdihovali kmečki upori in reformacija: »Najbolj pogosto so se ponavljale besede: *Akcija, pobuda, ni čas za čakanje*. Pojavil se je tudi Cankarjev srbski rek *Uzdaj se u se i u svoje kljuse*, in tudi slovenski ljudski pregovor, *Potrpljenje je božja mast, ampak joj tistemu, ki se z njim maže*« (Prav tam). Z arhivskih posnetkov lahko slišimo in vidimo, kako Vratuša z dvignjeno glavo opozarja na ponos in plemenito uporništvo slovenskega naroda. Ta njegova antropologija uporništva nam danes, na začetku novega stoletja in tisočletja, spet postavlja vprašanje, kdaj in zakaj postane človek upornik. *Predvsem takrat, ko se spopade z usodo in jo želi pokončati*. Pri tem gre celo za vprašanje človekovega preživetja v povsem konkretnih, bivanjskih razsežnostih, kajti uporništvo je bilo najbolj močno takrat, ko je bila ljudem kratena pravica do obstoja, do življenja. Zato je uporništvo nekaj povsem *prvobitnega*, povezano z naravo in njenimi silami ter s človeškimi hotenji preseči omejenost, krutost, brezupnost vseh danosti.

Skratka, uporništvo in pogum za upor se rojevata samo znotraj najbolj neposrednega življenja, v njegovih povsem konkretnih razmerah, saj ju obuja potreba po obvladovanju in pokončanju nakopičenega zla in nasilja, ki vse človeško razčlovečujeta in celó naravo ponižujeta v nekaj protinaravnega. Toda upornik je najprej junak s tem, ko zna premagovati lasten strah in bojazen, tako da sta to sili samopreobrazbe, ki prehajata v skrivnosten izvor moči in energije, s katero juriša – tudi na nebo. Ti veliki, najprej samo notranji človekovi samopremagovalni boji prehajajo v eno samo *voljo kot ogromno moč*.

Takrat pa, ko je človeška volja motivirana najprej povsem bivanjsko in povrhu še moralno, prehaja v nezaustavljivo silo, ki ji ni nič nemogoče, kajti uporništvo temelji na človekovi *potrebi po*

pravičnosti in na njegovem občutku za poštenost. Da ne bo nesporazuma: to ni ideologija, ampak antropologija upornišтва, ki nam je kot narodu skozi vso našo zgodovino omogočala, da smo sploh preživel.

Tako je uporništvo najprej docela naravno občutenje življenja, ki je in trajno ostaja najprej pravica do življenja in obstoja majhnega naroda in vsakega posameznika v njem. Uporništvo je naša najbolj onaravljena etika, ki je človekovo in narodovo pravico do bivanja in življenja povzdignila na raven vesoljne razsežnosti. Držo slovenskega naroda temeljno zaznamuje njegovo uporništvo in z njegovo pomočjo je zgodovino preživljal kot junak in upornik, ne kot hlapec. Pri tem je zastavil celo svoje življenje, kajti najvišja vrednota mu je najprej življenje samo. Vsebina tega je najbolj prefinjena vednost o tem, da je sveta dolžnost posameznika in naroda braniti svojo najbolj elementarno pravico do življenja.

Kajti življenje je enkraten dar, ki ga zgodovina slovenskega človeka izpričuje kot najvišjo vrednoto, ta pa je samo nerazvezljiv spoj med znanjem, vednostjo in delovanjem. Zato premore držo človek, ki ravna v skladu z vrednotami. In tako je nastajala človeška veriga ljudi s Slavističnega seminarja, ki je tudi kulturo negovala kot imperativ bivanja, ki osredinja življenje.

Okupator se ni smel polastiti »Plečnikove rdeče lepote na Turjaški cesti, ki je bila zgrajena 1939 in je stala prazna«, in Slavistični seminar se je organiziral kot človeška veriga »od univerzitetne zgradbe čez Gosposko ulico in po Turjaški cesti do oken novega Slovenskega inštituta. Več dni smo si podajali dragoceno knjižno bogastvo iz rok v roke« (Prav tam, 16–17). Knjige so takoj skladali na knjižne police, to »je bilo svoje vrste narodno-obrambno delo in smo bili nanj ponosni. Izredno je vplivalo tudi na razvoj medsebojnega zaupanja in rast narodne zavesti. Slavistični seminar, ki je slovel po svoji enotnosti in prijateljstvu, se je v novih razmerah še bolj strnil« (Prav tam, 17). V kakšno uteho in zadoščenje je ta zapis danes nam, ki moramo poslušati kar najbolj perverzne izjave in ocene o nekakšni organizirani zaroti zločinske ideologije!

Tako se je torej začelo in Vratuša v svojih številnih prispevkih vedno znova opozarja na gibanje, ki je organiziralo odpor, nikakor ne najprej Osvobodilna fronta. Še v svojem 103. letu je poudarjal, da je domoljubje kot *stisnjena pest ljudstva* omogočilo nastanek odpora in torej vseljidskega gibanja, iz katerega je izšla poznejša OF. Drugačna razlaga tega, kako se je pravzaprav začelo, bo še onim mnogo za nami omogočila presojo, ki bo samo krepila občutek domoljubja in dojemala uporništvo kot naš humanizem, ki nam omogoča spoštovanje tako nas samih in drugih narodov, skratka, v tem uporništvu so hkrati tudi temelji našega svetovljanstva. Vran je eden teh, ki so to tudi konkretno živeli, negovali in nam zgledno posredovali kot trajno vrednoto. Te vrednote ne gre zametovati!

Herojstvo mladih ljudi s Slavističnega seminarja, ki so tako kot Vratuša celo razorožili kakšnega italijanskega vojaka in ga pustili živeti, ni ostalo prikrito okupacijskim oblastem, ki so jih

s pomočjo domačih izdajalcev – in nikdar in nikjer v nobenem narodu izdajalstvo ni bilo vrednota in tudi nikdar ne bo – veliko večino aretirali, Vratušo sredi februarja 1942, na večer pred njegovim rojstnim dnevom.

Deportiran je bil v taborišče Gonars, nato v Treviso, skozi kar šest taborišč je šel in himna internirancev je postala pesem *Lipa zelenela je*. Moč himne je namreč povezovalna, združuje in tesno povezuje ljudi v skupnost. Mnogo pozneje ni pozabil povedati, da je ena po njegovem najbolj združevalno-povezovalnih, celo najlepših – ni razloga, da bi zdaj to sramežljivo zamolčali – *Marš na Drino*. Leta 1987 jo je v dunajski filharmoniji v sklopu novejšega koncerta dirigiral sam Herbert von Karajan in *Marš na Drino* so spremljale navdušene ovacije, ki so na youtube posnetku trajno dokumentirane.

Himna, ki jo mi, sodelavci *Ustanove dr. Šiftarjeva fundacija – Petanjci*, danes pojemo, se glasi *Bosa pojdiva, dekle, obsorej, povezuje nas »polstoletna vzajemna ustvarjalnost«* (Vratuša 2010, 61). Od jeseni 1942 je bil Vratuša v taborišču na Rabu, kjer je bil spet aktiven in med temi, ki so po kapitulaciji Italije osvobodili taborišče in ustanovili Rabsko brigado. Vran je postal namestnik komandanta brigade (o kateri je leta 1998 izdal knjigo z naslovom *Iz verig v svobodo: Rabska brigada*). Pozneje je sodeloval z italijanskimi komunisti in garibaldinci, to sodelovanje pa kljub podobni nazorski, protifašistični usmerjenosti ni bilo najbolj vzorno in prijateljsko. Čedalje bolj razumem, zakaj je narod pred vsakršno nazorsko opredeljenostjo, in očitno nihče na italijanski strani – tudi komunisti ne – ni hotel biti slabši Italijan. Zato so bila pogajanja z njimi o ureditvi poveljne meje naporna in skrajno mučna. Za iztek vemo.

Poveljno obdobje je bilo zelo naporno in Vratuša se je lahko demobiliziral šele leta 1953; ni mogel nazaj v akademske kroge, da bi deloval samo znanstveno. Neki črnogorski general mu je priznal, da je biti na univerzi in delovati kot znanstvenik lepa ideja, hkrati pa je opozoril: »Fronta pa je tukaj« (Just 2010, 44). Seveda je šlo pri tem za neposredno politično dejavnost, ki se ji Vratuša ni mogel izogniti, doumel je, da bi to bilo takrat do domovine neodgovorno.

Zgodilo se je tudi leto 1948 in Vratuša pove tole: »Med Informbirojem leta 1948 je neodvisnost Jugoslavije visela na nitki. Vse je bilo podrejeno obrambi domovine. Vojvodina je bila vsa prekopana, čeprav je bilo iluzorno pričakovati, da bodo jarki zadržali tanke vojska Varšavskega pakta, razporejene na izhodiščnih položajih za napad na drugi strani severne ter vzhodne jugoslovanske meje, ki so le čakali, da jih Stalin požene nad Jugoslavijo. Jugoslovanski koncept obrambe je temeljil na tem, da se vsi skupaj z državnim vodstvom, če Vojvodina pade, umaknemo iz Beograda v odročne bosanske planine in tam organiziramo odpor. Mislim, da je bilo to jasno tudi Stalinu in da ne bi okleval, če bi bil prepričan, da si lahko pokori Jugoslavijo z bliskovito vojno. A vedel je, da v Jugoslaviji to ne bi šlo. Zadržal pa je tudi mednarodni vidik« (Prav tam, 31–32).

Danes težko razumemo, kako dramatični so bili takratni odnosi med SFRJ in Sovjetsko zvezo; po Vratuševi oceni so bili vedno hladno-topli ali celo ledeno-vreli.

Kljub temu je v tem času njegova dejavnost potekala na različnih ravneh, od politične, diplomatske do znanstvenoraziskovalne s področja humanistike, kulture in jezikoslovja. Kot »vodja Kardeljevega kabineta, ki je bil pravzaprav znanstveni inštitut«, je po lastnem priznanju imel čas, da se je »lahko pripravljaj tudi na predavanja na univerzi«, in tako je »študiral in hkrati gradil« (Prav tam, 34). Vran je bil aktiven z dvema profesurama, kasneje je namreč deloval kot redni profesor na Univerzi v Beogradu (od leta 1969) in na Univerzi v Ljubljani (od leta 1974). Med letoma 1965 in 1967 je nastopal v prestižni in odgovorni funkciji direktorja Inštituta a družbene vede v Beogradu.¹ Vran je bil aktiven še z dvema profesurama na univerzi v Beogradu in Ljubljani. Želja, da bi se vrnil v Ljubljano, da bi bil znanstvenik in deloval le akademsko, znanstvenoraziskovalno, pri njem ni nikdar zamrla.

Še posebej zglodno je nas, Vratuševe učence, v njegovem značaju in njegovi pokončni držji pritegnila *vedrina*, to pa je nekaj, kar je treba negovati vedno in vsepovsod, celo v najtežjih razmerah; tudi smisla za humor Vranu ni primanjkovalo. Tako je ob spominu na svoje soočenje s Sovjeti zapisal: »Ko je Sovjetska delegacija leta 1955 – prvič po letu 1948 – pripotovala v Beograd, vodil jo je prvi sekretar Nikita Hruščov, so bili gostje nameščeni v Starem dvoru. Pisma oz. sporočila jugoslovanske delegacije sem jim prinašal jaz kot sekretar jugoslovanske delegacije. V zabavo mi je bilo, ko sem jih večkrat našel ležeče v travi. Na dvorišču so razprostrli volnene odeje in se tam dogovarjali, kako in kaj; tako nezaupljivi so bili. Očitno so predpostavljali, da imajo tudi pri nas stene ušesa, kot so jih imele pri njih« (Prav tam, 33). Narava ne izdaja, ljudje pa.

Leto 1956 na Madžarskem nas je spet izzvalo in kmalu po vojni rojeni se spominjamo, da je bila tudi Murska Sobota novembra vsa razrita zaradi tankov. Ti so naredili po cestah, ki takrat še niso bile asfaltirane, take jarke, da smo se otroci v njih skrivali. Po odhodu JLA so glavne ceste v mestu tlakovali in prepovedali promet s kravami. Poznejše leto 1968, ko so sile Varšavskega pakta vkorakale na Češkoslovaško, je čas, ki je zaznamoval mojo generacijo 68, ta pa je želela udejanjiti solidarnost svetovnih razsežnosti v imenu pravičnosti. Hej, to je bil čas, ko smo spolitizirali prav vse, tudi življenje od spodaj v dimenziji vsakdanjosti, in svetu zavpili, da je *zasebno politično* in da potrebujemo spremembe na vseh ravneh, tudi na področju medčloveškosti, ne samo spremembe od zgoraj.

Vratuša se je takoj odzval povabilu takratne ljubljanske študentske organizacije, da pride med nas. Iz tega obdobja sem za vedno privzela to, da je politika samo sredstvo, nikdar cilj, in da gre pri politizaciji sveta najprej za udejanjanje idealov, vrednot. To sem Vratuši na vprašanje, zakaj sem politično dejavna, ob najinem prvem srečanju tudi povedala in spomnim se, kako zadovoljen je

¹ Glej spletno povezavo: <http://www.sazu.si/clani/anton-vratusa>

bil z mojim odgovorom. Socializem pri nas je nastal z ogromno herojstva, vendar smo mi, študirajoči, opazili, da je socializmu nekako začelo primanjkovati reproduktivne zmožnosti, kajti vsak sistem za svoj obstoj potrebuje učinkovit mehanizem sprotne obnove. Za to smo si prizadevali takrat, ko smo vztrajali pri konceptu policentričnega razvoja na vseh ravneh, od ekonomskega, socialnega, zdravstvenega, kulturnega itd. Politiki so nam prisluhnili in nas, priznam, tudi upoštevali. Vratuša nam je svetoval, da svoje pobude vedno napišemo v obliki programa in posredujemo naprej. V Sloveniji s tem ni bilo težav – da ne bo nesporazuma: delali smo na podlagi slogana »Želimo več demokracije, vendar ne z manj, ampak z malo več socializma«.

In poznejši razvoj dogodkov? Bila sem med generacijo, ki je verjela v vse-osvobajajočo moč politike in ostala praznih rok, kajti idejo organizirane solidarnosti je zdajšnja doba zavrgla, to idejo, romantično utopijo, v imenu katere smo mnogi, ki smo študirali v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja, bili pripravljene jurišati celo na nebo in še z eno potezo svet in razmere v njem spremeniti v pristno domovanje za prav vsakega človeka. In ni nam žal! V zborniku iz leta 2015 *Protestantizem včeraj, danes in jutri* je Vratuša v uvodni besedi prizadeto in z ogorčenostjo ugotavljal, kako se socialna država »kar naprej klesti. Posameznik, katerega blaginja je odvisna le od lastnega dela, je vse bolj prepuščen samemu sebi. Zaradi izkoriščevalskega kapitalističnega družbenega sistema, ko si državo jemljeta v zakup odtujeni finančni kapital in egoizem partitokracije, se je v državi zaprlo na tisoče podjetij in preko sto tisoč delavcev je izgubilo delo. Pod pragom revščine živi že okrog ena četrtna prebivalstva« (Vratuša 2015, 19).

Etizacija in politizacija sta neločljivi, vzporedni, in to je nekaj, kar odlikuje Vratušev odnos do politike, saj nikdar ni mogel pristati, da v politiki, tako kakor se večinsko prakticira, veljajo »samo interesi«, in ne ideali, vrednote. Odločitev za politiko je odločitev za nekaj povsem konkretnega: ne moreš več biti vsem všeč, toda samo kritika in revanšizem nista primerna za politizacijo, kajti treba je graditi in odkrivati nove možnosti za boljše življenje. Če ne veš, kaj bi rad, ne pojdi v politiko, ker boš sicer na ta način samo do kraja razvil svoje nesposobnosti. Ko si pa znotraj politične dejavnosti, ne pozabi na prijateljstvo, kajti k politični modrosti spada to, da hkrati in enako zavzeto skrbi za pravičnost in *prijateljstvo* med ljudmi svoje dežele, s sosednjimi in z vsemi po svetu.

Ne pozabimo: najvišja stopnja pravičnosti ima tudi značilnosti prijateljstva. Politična modrost torej, ki jo ta trenutek pogrešamo pri naših južnih sosedih, zaradi naše strankokracije pa tudi med nami samimi. Parlamentarna demokracija da – strankokracija ne!

Vedoželjnost akademskih razsežnosti je bila tolikšna in Vratuši dana kot naravni dar, celo usojena, da se je moral vrniti v akademske vrste, vendar ne na slavističnem področju, ampak na družboslovnem. To se je zgodilo leta 1952, ko ga je vodstvo beograjske univerze povabilo, da predava »o mednarodni politiki in o samoupravljanju oz. o problemih participativnega odločanja v

svetu« (Just 2010, 34). O svojem sodelovanju s Kardeljem poroča: »Kardeljev kabinet, v katerem sem delal od leta 1953 do 1965, je bil zame nova univerza. Že tretja v mojem življenju. Tam sem užival največjo svobodo« (Prav tam, 35).

V boju za samoupravni socializem in neuvrščenost se je Vratuša vseskozi soočal s pritiski s strani Sovjetske zveze, kajti vztrajali so, da če Indija lahko vodi neuvrščeno politiko, Jugoslavije naj v tem taboru ne bi bilo. Gibanje neuvrščenih nikakor ni pomenilo nekakšne tretje sile v svetu, ampak gibanje za svetovni mir in organizirano pomoč nerazvitim deželam. Tako v kontekstu teh dogodkov v knjižici *V svet po veliki, beli cesti* beremo celo tole: »Med največjo krizo med obema blokoma oz. velesilama, leta 1968, je Vratuša s pomočjo svojih prijateljev, ameriških kvekerjev, organiziral sestanek ambasadorjev neuvrščenih držav v hribovju blizu New Yorka pri jezeru Mohonk. Sovjetska delegacija je namreč neuvrščene v OZN dobesedno zasledovala« (Prav tam, 34). O samoupravljanju nam Vratuša pove še, da je bilo eno izmed osrednjih Kardeljevih del »raziskovanje, kako se izogniti razumevanju samoupravljanja kot delničarstva« (Prav tam, 35).

Zanimivi so Vratuševi spomini na sodelovanje z najmlajšo hčerjo pisatelja in nobelovca Thomasa Manna Elisabeth Mann Borgese (1918–2002), ki je bila kot prepričana socialistka navdušena nad samoupravljanjem. Vratuša jo je opisal takole: »Kakor hitro sem maja 1967 prišel v New York, je nepričakovano potrkala na vrata moje pisarne. Kar naravnost je rekla, da bi rada iz prve roke slišala, kaj se dogaja v Jugoslaviji, ker da je kot socialistka zaljubljena v samoupravljanje« (Prav tam, 40). Danes se mnogi sprašujemo, če ima ta ideja samoupravljanja še obnovitveno moč, skratka, če kljub vsemu po sesutju socializma ostaja od nje kaj trajnega in zgledega. Drugod, predvsem po razvitem zahodnem svetu, v Skandinaviji še posebej, je niso zavrgli in opustili.

Pri Vratuševi akademski dejavnosti je treba omeniti, da je postal član Slovenske akademije znanosti in umetnosti leta 1978, častni doktor ljubljanske univerze leta 1979, mariborske pa leta 1988. V svojem zahvalnem govoru takratnemu rektorju mariborske univerze Križmanu je: »prvič govoril o svojih življenjskih univerzah; prva je bila filozofska fakulteta oz. slavistika v Ljubljani, druga narodnoosvobodilni boj, za katerega smo se mladi na ljubljanski slavistiki odločili že drugi teden po okupaciji, preden je bila ustanovljena Osvobodilna fronta, tretja delo v kabinetu Edvarda Kardelja, četrta moje delo v OZN oz. delovanje za krepitev položaja Jugoslavije v svetu« (Prav tam, 41).

Vsekakor je treba omeniti še aktivno Vratuševo sodelovanje in pomoč pri ustanavljanju *Mednarodnega centra za upravljanje podjetij v družbeni lasti v deželah v razvoju* s sedežem Ljubljani. Iz Vratuševe biografije izhaja, da je bil že v času, ko je uradno predstavljal Jugoslavijo v OZN (1967–1969), pred iztekom tega mandata in na poti nazaj v Beograd na izrecno prošnjo takratnega generalnega sekretarja OZN U Tanta celo pobudnik za ustanovitev tega mednarodnega

centra v Ljubljani. Kljub vsej spremenjeni politični in idejni situaciji pri nas se je ta center ohranil vse do danes in zdaj že nekaj let svojo dejavnost celo rahlo krepi.

Vratuševa bibliografija je veličastna: obsega skoraj štiristo razprav in člankov in kar nekaj knjig, od katerih so nekatere prevedene v angleščino. Od njegovih samostojnih del naj omenim samo nekatera: *Levec in Ljubljanski zvon* (doktorska disertacija, 1941), *Profili nevrščenosti* (1980), *Ten years of ICPE* (1984), *Iz verig v svobodo: Rabska brigada* (1988), *Piran, a green coastal community in the Northern Adriatic* (2002).

Vratuša se je vedno vračal k svoji slavistični dejavnosti in jo je povezoval s svojim rodnim Prekmurjem, pri čemer je še posebej izstopala njegova dejavnost z *Ustanovo dr. Šiftarjeva fundacija – Petanjci*; ta fundacija deluje v okviru *Vrta spominov in tovarištva* in tukaj smo se z njim najpogosteje in redno dobivali, kajti menil je, da je znanstveno-raziskovalno dejavnost nujno razvijati tudi zunaj akademskih struktur. Ob Vratuševi 70-letnici leta 1985 je Vanek Šiftar, zaslužni profesor univerze v Mariboru – iz objavljene korespondence izhaja (Munda 2011, 303–379), da se je Vratuša podpisoval še z imenom Tonek –, poudaril tudi, da je Vratušo vedno zelo zanimalo »izrazito bogastvo prekmurskih prebivalcev in njihovih slovenskih sonarodnjakov v Porabju. Trdno je opredelil slovenstvo v narečju, ki so ga govorili in pisali evangeličani. Nekateri so zatrjevali in še zatrjujejo, da je to madžaronščina, pa niso niti najmanj poznali goriškega narečja. Ob proučevanju jezika Slovencev v Porabju ni mogel neprizadeto mimo izrazitega potujčevanja in javno je v osrednji slovenski reviji povedal svoje. Morda se jim je že tedaj zameril, da je bil kaj redek gost Madžarske republike. V mnogih kasnejših delih se je pogosto ustavljal ob nacionalnih vprašanjih sodobne družbe« (Prav tam, 316).

Intelektualci imajo vedno in vsepovsod posebno poslanstvo, kot elita. In v čem je to poslanstvo? Vratuša je tu opozarjal predvsem na etični vidik, s katerim naj pride v ljudeh do izraza »boljši jaz«, kajti zvestoba do lastnega naroda zahteva od vsakega njegovega nosilca pravi npravni, etični napor. Etično poslanstvo intelektualca pa je bilo vodilo in drža Antona Vratuše. Zato je bila – poudarjam – v vseh njegovih življenjskih obdobjih etika pred vsakršno politizacijo. Sovražil je besedo kariera in karierizem mu je bil tuj; tudi nas, svoje učence, je pred karierizmom celo ogorčeno svaril in opozarjal, da se sprašujemo, kaj dobrega lahko prispevamo k družbi. Ne pozabimo, da denar ni pomemben, osnovno je človek. Delujmo povezovalno tudi tam, kjer je vsega malo ali celo nič – in nam, Prekmurcem, je omogočil marsikaj, kar bomo nadaljevali.

Vztrajati, ne popustiti, ne dovoliti si malodušja, boriti se za stvar, za katero si se zavestno odločil, prisvajati si jo s trdim delom, odgovorno, kajti kjer je razvit čut za odgovornost, tam je smisel in k temu smislu spada razvita občutljivost za kakovost, čistost medčloveških odnosov. Vanek Šiftar je zato poudaril, da Vratušo »opredeljujejo velika samodisciplina, red, načrtno delo in zavest, da je treba živeti za zastavljeni cilj. To pa so lastnosti, ki mu tudi kot znanstveniku dajejo

posebno odliko. Kot je zahteval sam od sebe, ima pravico zahtevati nekaj od tega tudi od drugih« (Prav tam, 316). Njegov odnos do Krajinskega parka na Goričkem je kot ekološko ozaveščena etika, kajti Vratuša je med temi, ki so poudarjali, da danes etika ni samo stvar kake lepe človeške duše in da ni omejena samo na medčloveškost, ampak vključuje še odnos do narave, skratka, zdaj je poudarek na *etiki biti*. Vemo, da sta zaradi tehnološkega napredka danes ogrožena svetovna bit in z njo vred življenje v njej, zato ju velja ohranjati in ravnati z njima skrajno odgovorno.

Ustanovo na Petanjcih, ki je bila oblikovana 15. oktobra 1997, je treba ohraniti, in Vratuša je preroško zahteval, da moramo »Vrt zadržati v njegovi izvorni zamisli ter razvijati na njem tudi znanstveno, raziskovalno in izobraževalno delo. O tem je Vanek sam naredil program – t. i. štiriperesno deteljico. Prepričan sem, da smo v Šiftarjevi fundaciji program, ki si ga je zamislil Vanek, zastavili tako, da so v njem doslej zrasle vsaj tri štiriperesne deteljice s štirimi temeljnimi področji: protestantizem, založništvo, sezonstvo in sodelovanje ob meji« (Prav tam, 53–54). V »norih« časih demokracije je Vrt spominov in tovarštva doživljal čudno usodo; oblasti so šolam prepovedale, da bi ga otroci obiskovali tako kot v preteklosti. Nekoč je bilo na Petanjcih na dan po več avtobusov, potem pa zaradi – čudne politične – prepovedi nič več.

Omenjena fundacija si aktivno prizadeva za znanstvenoraziskovalno dejavnost na kar najširšem področju – zgodovine, etnologije, ekologije, umetnostne zgodovine in arheologije –, hkrati s tem pa tudi spodbuja organizacijo kulturno-umetniških prireditev. Na teh smo praviloma vedno srečevali akademika Vratušo, ki je s svojo karizmatično osebnostjo na vse nas, udeležence omenjenih srečanj, učinkoval zelo pomirjevalno in povezovalno. Zdaj razumem, da ne moremo govoriti samo o onesnaževanju okolja, ampak tudi o tem, na kar je Vratuša opozoril na neki mednarodni konferenci že v šestdesetih letih prejšnjega stoletja: »Ne vem, kaj me je prijelo, a opozoril sem na onesnaževanje odnosov med ljudmi« (Prav tam, 8). Koliko manj gorja bi bilo v življenju, če ne bi bilo med nami tega zla – sesuti, sprti in skrajno konfliktni medčloveški odnosi! Naša novejša skupna srečevanja z Vratušo so prav tako intenzivno potekala v vrstah Pomurske akademske znanstvene unije (PAZU). Vratuša je bil v letih 1996–2006 predsednik programskega sveta uprave te fundacije, zatem pa častni član zbora ustanoviteljev te fundacije.

Vratušev govor ob 70. obletnici konca druge svetovne vojne v Dražgošah je med drugim še sporočilo o tem, kaj razumeti s spravo. Ob svoji stoletnici je človek, ki je šel skozi najrazličnejša obdobja življenja, tako da je njegovo življenje eno najbolj popolnih, kar jih poznam, spregovoril o nečem najprej povsem človeškem. Dovolj je bilo sporov in preprirov med nami, dajmo, pogledjmo si v oči, stisnimo si roke in skupaj se spravimo na delo, delajmo dobro za vse nas, nikogar ne izločajmo. Takšna sprava je smisel sporočila proslave v francoski Normandiji, 6. junija 2014, ki se je je sam udeležil: »slovenski partizani – vojni veterani smo bili med njimi, kar je bilo veliko priznanje tudi celemu slovenskemu narodu in njegovi narodnoosvobodilni borbi« (Vratuša 2015,

20), in tam so v svečanih vrstah stali tudi nemški vojaki. Slovesno opravljena sprava med sovražnimi silami v drugi svetovni vojni je manifestirala »zaupanje v prihodnost miru« (Prav tam).

Spravo je Vratuša razumel kot poziv k skupnemu naporu vseh nas, prizadevanju, da s kulturo, znanostjo, skratka z živim in dejavnim humanizmom gradimo družbo, našo takó zelo težko pridobljeno slovensko domovino. Ideal tega našega kratkega življenja, ki ga živimo med rojstvom in smrtjo, je domovanje povsod, varno bivanje v prav vsakem kotičku. Celó ljubezen med dvema človekoma je kot sredstvo, da si eden ob drugem ustvarimo prostor za takšno domovanje. Pri tem je Vranovo spoštovanje tradicije NOB in partizanstva trajno in neomajno, kajti kot je leta 2012 poudaril: »Vrednote NOB niso prazne parole. To je humanistični odnos do življenja. Tega nam danes manjka« (Horvat 2012).

Kot resnični svetovljan, politično in kulturno angažiran, podučen in pragmatičen človek, je imel več domov (domovina je ena, dom pa je povsod, kjer je srce). Rodil se je v Avstro-ogrski, živel v prvi in se kot zrela osebnost formiral v drugi Jugoslaviji ter nato v samostojni Republiki Sloveniji. V srbski, tedaj jugoslovanski prestolnici je deloval in bival več desetletij svojega življenja. Vse dokler je mogel, se je vračal v Beograd, od koder se je vedno vrnil dobro razpoložen, saj se mu je izredno dopadla odprtost, gostoljubnost in ljubeznivost tamkajšnjih ljudi.

Še enkrat: kaj je etična drža tega, da sta samospoznanje in spoznanje sveta enoten in neločljiv proces? Človekovo prizadevanje za osebno popolnost in razvit občutek za skupnost, združevati samoustvarjanje in pravičnost, gre skratka za etiko zasebnosti, odličnosti in medčloveškosti. Anton Vratuša nam tu ostaja trajni zgled, kajti samo človek, ki ve za vrednote in te tudi živi in jih udejanja, je osebnost. V tem pa je nam, ljudem, kljub temu da smo končna in umrljiva bitja, dana neka enkratna popolnost in polnost bivanja tako, da v življenju lahko zares domujemo, in takšno življenje je vrednostno naravnano življenje. Vranovo je bilo takšno – kot da bi celo njegova dolžina to potrdila in ovekovečila.

Vranovo zdaj sklenjeno življenje je dokument o tem, kako sta samospoznanje in spoznanje sveta enoten in neločljiv proces. Ostaja nam tudi njegov trajni zgled, kako vztrajati v času, ko marsikaj izginja in se povsem sesuva. Tudi Vranovo življenje je dokument o tem, kako se na področju politike praviloma vedno vse sesuva, nič ne nadgrajuje. Človek kot posameznik pa se ne sme sesuti, imeti mora držo, biti mora osredinjen – in ta drža je najprej nekaj etičnega. Še enkrat: kaj so bili oporniki njegovega dolgega življenja? Srčnost, vedrina, optimizem, stoičnost, ki jih je negoval kot svojo držo, in celo v najhujših razmerah je videl slamico, ki se je velja oprijeti. Čeprav je še tako neznatna, je hkrati pot za premagovanje najtežjih življenjskih razmer. Ni brezizhodnega položaja, »slamice se je treba oprijeti«, ne izgubiti zaupanja vase, misliti je treba in tuhtati, kako premagati ovire: »Ni položaja ali pa nesreče brez izhoda. Če je človek na svojih nogah, če zaupa vase, če se giblje v okviru svojih sposobnosti in če ima moč, ki je ne zlorablja proti šibkejšim, mu

gre dobro. Preprosto, človeška solidarnost je ta, ki družbo drži pokonci. Pomoč in samopomoč« (Prav tam).

Srečo neguj na ta način, da lahko vsak trenutek, tudi tako kot Vran v koncentracijskem taborišču, misliš in razmišljaš, *kako naprej*. V tem je vsebovana volja, ponos biti, obstati, vztrajati, reči življenju *da* in priznati *vsakomur svoje*. Glasno in za vselej dokumentirano je povedal, kako se je ravnal po tem, da česar ni želel, da bi drugi počeli njemu, tega on sam še toliko bolj ni počel drugim. To počne samo aristokrat, odličnik – in Anton Vratuša je oboje bil.

Literatura:

- Horvat, Marjan. 2012. Dr. Anton Vratuša, slavist, politik in borec NOB. *Mladina* 48 : 44–48.
- Just, Franc (ur.) 2010. *V svet po veliki, beli cesti: 95 let akademika Antona Vratuše*. Murska Sobota : Franc-Franc : Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija.
- Kmecl, Matjaž. 2015. »Anton Vratuša – literarni zgodovinar«. V *Jezikovna in literarna misel Antona Vratuše*, ur. Mirko Munda, 243–256. Petanjci : Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija - Murska Sobota : Pomurska akademska znanstvena unija.
- Munda, Mirko. 2011. *Ob Muri in daleč čez: korespondenca dr. Vaneka Šiftarja z nekaterimi pomurskimi rojaki*. Murska Sobota : Franc-Franc : Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija.
- Munda, Mirko (ur.) 2015. *Jezikovna in literarna misel Antona Vratuše*. Petanjci : Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija - Murska Sobota : Pomurska akademska znanstvena unija.
- Vratuša, Anton (Slavečki Vran). 1935. Naš Žižek mrtev. *Novine* 22 (39) : 3.
- Vratuša, Anton (Vran). 1938–39. Valeta 1937. *Mladi Prekmurec* 3 (1) : 16–18.
- Vratuša, Anton. 1939. Slovenstvo prekmurskih pisateljev. *Mladi Prekmurec* 3 (9–10) : 149–155.
- Vratuša, Anton (Vran). 1940a. Matija Prelec. *Mladi Prekmurec* 4 (1–2) : 16.
- Vratuša, Anton (Vran). 1940b. Misli o kritiku in kritiki. *Mladi Prekmurec* 4 (5–6) : 85–86.
- Vratuša, Anton. 2010. »Vanekova štiriperesna deteljica«. V *Bosa pojdiva, dekle, obsorej: drugi Šiftarjev zbornik*, ur. Etelka Korpič Horvat, 53–68. Petanjci : Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija.
- Vratuša, Anton. 2015. »Po petnajstih letih«. V *Protestantizem, včeraj, danes in jutri*, ur. Franc Kuzmič in Polonca Šek Mertük. Petanjci : Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija - Murska Sobota : Slovensko protestantsko društvo Primož Trubar - Ljubljana : Znanstveno raziskovalni center SAZU.
- Vratuša, Anton. 2016. Predgovor k *Slovenskemu zborniku 2016 – Ob 75-letnici ustanovitve Osvobodilne fronte slovenskega naroda*, ur. Janez Stanovnik in Nevenka Troha. Ljubljana : Ustanova Staneta Rozmana - Staneta.